

9(566)
Ա. Հ.

ՓՐՈՒ. ՀԱՅԿ Ա. ԱՐԱՄԵԱՆ

(ՈՒՂԵԱԾՈՎՔ)

ՄԵԾ ԵՂԵՇՈՒ ՊԱՏԳԱՄ
ԱՅՆՑ
ՏԱՐԺԷԱԿԱՆ

ՔԱՐԱՐԱՆ ԵՒ ՀՐԱՅԵԼԻ ՅԱՐՈՒԹԵՒՆ

Պէտքարկ
1970

ՓՐՈՒԹ. ՀԱՅԿ Ա. ԱՐԱՄԵԱՆ

(ՈՒՂՆԻԱԾՈՎՔ)

**ՓԱՐԻԶԻ ՀԱՅ ԱԳԴ. ՊԱՏՈՒՔՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԿԻՆ ՕԳՆԱԿԱՆ
ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ ԱՐԴԱԿ ՍԱՖՐԱՍՏԵԱՆԻ ՄՕՏ**

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՊԱՏԳԱՄ

ՀԱՅՈՑ ՏԱՆԹԵԱԿԱՆ ՔԱՐԱՐԱՆ ԵՒ ԳՐԱԾԱԼԻ ՑԱՐՈՒԹԻՒՆ

ՆԱԽԱՊԵՍ ԻԲՐԵՒ ԹԵՐԹՈՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ

«ԱՐԵՒ» ՕՐԱԹԵՐԹԻՆ ՄԵջ

1

**ՅԱՆՈՒՆ ՄԵԿՈՒԿԵՍ ՄԻԼԻՈՆ ՀԱՅ ԶՈՀԵՐՈՒՆ ՅԱԻԻՏԵՆԱԿԱՆ
ԲՈՒՐՆ ԲՈՂՈՔ 1915Ի ԵՐԻՑԹՈՒՐՔ ԻԹԹԻՎԱՏԱԿԱՆ
ՑԵՂԱՍՊԱՆ ՈՃՐԱԳՈՐԾԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԴԵՄ :**

ԲՈՂՈՔ ՄՇՏՆԱԵՆՆ ՆԱԵՒ ՀԱՄԱԳԱՅՆԱԿԱՆ ՏԵՌՈՒԹԵԱՆՑ
ԽՈՍՏՈՒՄՆԱԴՐՈՒԺ ԱՎԵՐՋ ԱՐԱՐԺԻԵՐՈՒՆ ԴԵՄ :

ՏՊ. ՏՕՆԻԿԵԱՆ

፩፻፲፭

1970

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ՀԱՂԻԿԱԿԱՐ ՄԻՇՍ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ

ՅՈՒՇԱՉՈՆ՝ ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ ԶԻՍ ԱԶԱՏՈՂ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՏՆԱԿԻՆ

Ով դու տընակն իմ հայ Ամանոսի,
Ուր սարերէն մի առուակ կը հոսի,
Ժայռերու վըրայ՝ քառած բարձրանիստ .
Ուր Հելվերիոյ երկրաշափ Սիկրեսք
Եւ հետն իր ազնիւ Տիկին Քըլարան
Աչքերով չափէին հեռու տեսարան
Երբ պաշարեցին քուրքերն ահաւոր
Ինձ եղար մի բերդ, կաց յաւէտ անմոռ :
Խուժդուժ քուրքերը քիւ տասնըվեցին
Ախոր հայերը շրջապատեցին .
Թուրքեր ուզեցին զերել մանաւանդ,
Հայկ Արամեանը, ընել քարուքանդ :
Ո՞վ երկնային բախտ, այս ծանըր պահուն,
Մի վնական կին, զուր, սիրով անհուն,
Ներքնասենեակը պառկէր տըղացկան
Գերազնի Քլարան, կին Հելվերական
Ոստիկաններուն ջոկատները մինչ,
Չիաւորները հանէին զոհնչ,
Քաջակորով մեր Սիկրիսք երկրաշափ,
Զիս եըրեց իսկոյն եւ ըշտապ, ըշտապ,
Նոր հարս իր կնոջ մահճակալին տակ :
Գոչեց՝ Հարամ է, արգելք բացարձակ :
Խսլահիէի նոյն իսկ գայմազամ,
Իր հետ հեռացան դահիճներն անզամ :
Ազնիւ Քըլարա, եեղ օրինէ Աստուած ,
Հայկ Արամեանը ծնար ազատուած :

۱۷

A u s w e i s .

Der Dolmetscher Georges Haigasun-Panos geb. 1880 in Jerusalem, protestantischen Glaubens, ist bei mir als Dolmetscher und Einkäufer angestellt.

Alle Behörden bitte ich hierdurch ihm keine Schwierigkeiten zu machen und ihm nötigenfalls Schutz und Hilfe zu gewähren.

Aleppo, den 25. November 1917.

ms. Poell

Rittmeister und Kommandeur.

Bittmeister u. Komdt. d. Kz. Cr. 7.

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ ԳԵՐՄԱՆԵՐՔՆ ԵՒ ԹՐՖԵՐՔՆ ԲՆԱԳԻՐՆԵՐՈՒ

ԻՆՔՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏԱԳԻՐ

Թարգման Գէորգ (Փորդ) Հայկազուն Փախոս, ծնած 1889-ին, Երևանաղէմ, բռնքական դաւանութեամբ (կրօնքով), իմ մօտ պաշտօնի կոչուած է իբրև թարգման եւ գնորդ :

Այսու բռլոր կառավարական իշխանութիւններէն կը խնդրեմ՝ իրեն ո՞չ մէկ դժուարութիւն յարուցանել, այլ հարկ եղած պարագային օգնութիւն եւ պաշտպանութիւն ցուցնել:

Հայէպ, 25 Նոյ. 1917

Գոն Րէսուլ

ԵՐԿՈՆ ԿԱՒՔ, ՄԻՒ ՎԵՐԸ ՏԱԼԻ ԿՈՂՄԻՆ ՊՈւտ գերմաներէն, ՄԻՒԱՌ՝ ՏԱԽԻՆ՝ ՎԱՐՐ, ՀԱՐՋԸ ԳԵՐՄԱՆԵՐԷՆ, ԻՆԻ ՄԵԴՅԱՆԵՐ արարական տառերով թրբերէն:

Պարունակութիւնն է՝ Թրքական Դրդ բանակի խնդնաշարժ կառքերու վարորդ զօրաց գունդերու կայսերական հրամանատարութիւն :

Ստորագլուռած՝
Հեծելազօքի Հարիւրապետ եւ Հրամանատար՝
7րդ բանակի ինքնաշարժ կառերու
Վարորդ գռանդերու.

ԿԱՐՇԻՔՆԵՐ

«Արեւ» Օրաթերթի թերթօնս կարդալով՝ մի քանի ընթերցողներուն զնահատական կարծիք-դատումները:

1.— Տիար Կարապետ Յ. Ահարոնեան (Վարժապետ), խմբագիր «Ասպարէզ» թերթի, աշխատակից «Պայքար»ի, «Հայրենիք»ի, ատենին ուսուցիչը եղած է ծանօթ հայրենագիր Բ. Նուրիկեանի, Խարբերդի Թղկատինցիի Կարմիր Գոլէնին մէջ: Կը գրէ Ալթատէնա, Գալիֆոռնիա, Նոյ. 1969: Հեղինակ մեծ հատորի՝ «Հիւսէյնիկ Հայւանը»:

Սիրելի Հայկագունս,

Առաջին մէկ օրէն «Արեւ»ները այնքան անկանոն կը հասնէին ինձ որ ստիպուած էի թերթօններդ կտրել եւ պահել մինչեւ որ կ'ըստանայի ամէնքը լրիւ: Ուրախ եմ որ վերջին 69-ի հետ կատարուած էր արդէն լրութիւնը: Այնքան հետաքրքրական գտայ «Կեանքիդ Պատմութիւնը» թերթօնը որ գիշերը ցերեկին խառնած՝ երկու օրէն լրացուցի եւ այսօր, խոստմանս համաձայն, կ'ուզեմ յայտնել տպաւորութիւններս: Ինձ համար չափազանց հետաքրքրական գտայ, որովհետեւ կը նանչնամ մօտէն, շատ մօտէն: Շատ գնահատելի են թերթօնին մէջ դրուած պատմական նօրերդ, օրինակ Տարսոնի գըլուխը շատ հետաքրքրական էր, երանի՛ թէ աւելի շատ ըլլային պատմական նօրերդ: Ոնդ շատ լաւ է: Գրուածքիդ ոնք շատ սիրուն է:

2.— Մկրտիչ Մ. Գասպարեան (Զրվէժ), հեղինակ «Ժամը Տարի Թղկատինցիի Շուքին Տակ» հատորին, Ֆրէզնօ, Գալիֆոռնիա, Ցունիս 22, 1969, «Ստացայ «Արեւ» թերթի այն թիւը որ գրկած էիք, որուն մէջ կար այնքան գեղեցիկ կերպով նկարագրուած դրուատիք մը ձեր մասին: «Արեւ»ին մէջ մեծ հետաքրքրութեամբ կարդացի, անմրցելի յիշողութիւններդ, որոնք շատ զնահատելի են: Հրատարակելիք գործերուդ մասին երբե՛ք մի՛ մտահոգուիր»:

3.— Տիար Հայկարամ Փիլիկեան, Սօփիա, Պուլկարիա: Մասօթ մտաւորական, լաւ պատրաստուած դէմք: 1 Նոյ. 1969:

Սիրելի Պրն. Փրօֆէսէօր,

Ամիսէ աւելի կ'ստանայի «Արեւ» թերթերը Գաեիրէէն, անշուշտ ձեր ազնիւ թելադրութեամբ: Հանոյքով կարդացած եմ նոյն թերթի էջերուն մէջ տեղ գտած Ձեր գրչէն ելած «Հայոց Տանքէական»ը: Ընտիր լեզու, ընթերցման համար հանելի գործ մըն է: Ի սրտէ կը շնորհաւորեմ Ձեզ: Լաւ պիտի ըլլար ժամ առաջ հրատարակութեան յանձնել զայն իբրեւ առանձին գրքոյկ:

4.— Նոյնութեամբ հոս կ'արտասպենք, Աղեքսանդրիայէն 20-8-69, ազնիւ ընթերցողներէն Տիար կ. Պոհճիկէլեանի ձեռագիր նամակը :

Աղեքսանդրիա, 20-8-1969

Պատուարժան Վարչութիւն «Արեւ» Օրաբերքի

Գահիրէ

Յարգելի Տիարք,

Ամէն օր մեծ հետաքրքրութեամբ կը կարդամ Ձեր քերքօնը, «Հայոց Տանքէական, Գաւարան եւ Հրաշալի Յարութիւն», Բրօֆ. Հայկ Արամեանի :

Կարծեմ զրեքէ որոշ տարիք ունեցող հայեր, արդէն պէտք է գիտնան, Ձեր քերքօնի պատմութիւնը :

Համեստ կարծիք մը, արդեօֆ կարելի չէ՞ վերոյիշեալ քերքօնը, ուստերէնի եւ անզիւրէնի քարգմանուի, որպէս զի անոնք ալ գիտնան մեր տառապանքը եւ այդպէսով զոնէ հայ դատի համար աշխատողներու օգտակար ըլլայ իրենց հանրային կարծիքը պատրաստուած ըլլայ :

Հանեցէք ընդունիլ յարգելի Տիարք յարգանքներուս խորին հաւաստիքը :

Կ. ՊՈՀՃՃԻԿԵԼԵԱՆ

5.— Ամերիկայէն, Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի նախկին ուսուցիչ Stanley E. Kerr, Դեկտ. 30, 1969, Princeton, 109 Cedar Laneէն կը զրէ որ, ինք շատ հետաքրքրուած է հերոս Զէյթունի պատմութեամբ եւ կը փափաքի անզիւրէնի քարգմանել իմ զրի առած տեղեկագիրը, ինչպէս նաև իմ կենսագրական վիպասանութիւնը : Հարկաւ 2 հատորները իրեն պիտի տրամադրեմ :

6.— Երեւանէն, Գրական քերքը իր 10 Օգոստոս 1969 քիւին Յովհաննէս Մելգոնեանի գրիչով գնահատանքով արտատպումներ ըրած է :

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	էջ
Յուշածօն՝ նուիրուած զիս ազատող լեռնային տնակին	7
Կարծիքներ	9
Մուտքի երկու խօսք	13

Մ Ա Ս Ա.

ԳԼՈՒԽ Ա.— Դառնակսկիծ մի բաժանում	18
ԳԼՈՒԽ Բ.— Ատանա	22
ԳԼՈՒԽ Գ.— Այց՝ Տարսոն պատմական քաղաքին	29
ԳԼՈՒԽ Դ.—	35
ԳԼՈՒԽ Ե.— Նաւարկութիւն դէպի Կ. Պոլիս	37
ԳԼՈՒԽ Զ.—	41
ԳԼՈՒԽ Է.— Բիւզանդիոն, Կ. Պոլիս, սկիզբն երկանց	43
ԳԼՈՒԽ Ը.—	48
ԳԼՈՒԽ Թ.— Ազա՛տ, ազա՛ս., ազա՛տ	50
ԳԼՈՒԽ Ժ.—	53
ԳԼՈՒԽ ԺԱ.— Հոն, ուր ծնաւ նշանաւոր 16րդ յօդուածը	58
ԳԼՈՒԽ ԺԲ.— Անիծեալ եւ մրեղելիք ամիս, 1914 Օգոստոս	61
ԳԼՈՒԽ ԺԳ.— Մտերմութիւն մեծ հայու մը հետ	65
ԳԼՈՒԽ ԺԴ.— Ի՞նչ, նորէ՞ն Շոփէնհաուէր եւ ինչո՞ւ	69
ԳԼՈՒԽ ԺԵ.— Լաւ կարծուած սխալ քայլի մը աղիտալի հետեւանքները	78
ԳԼՈՒԽ ԺԶ.— Երկրորդ փախուստ եւ վերջնական ազատում Սիրֆէնիի զինուորական կայանէն	85
ԳԼՈՒԽ ԺԷ.— Գերման դեսպանի հանդիպումը	90
ԳԼՈՒԽ ԺԸ.—	94

Մ Ա Ս Բ.

ԳԼՈՒԽ Ա.— 9 Դեկտ. 1914, Զորեցարքի օր Ատանա	98
ԳԼՈՒԽ Բ.— Ուրբաթ, 1 Յունուար 1915	101
ԳԼՈՒԽ Գ.— Առաջին փորձանք	113
ԳԼՈՒԽ Դ.— Քէլլէր, լեռնանիստ կայքի մքերանոցի պետ	120

ԳԼՈՒԽ Ե .—	122
ԳԼՈՒԽ Զ .— Ով որ քաջ է , ի՞նչ կ'սպասէ	127
ԳԼՈՒԽ Է .— Այցելութիւններ	130
ԳԼՈՒԽ Ը .— Տանելի պայմաններ	132
 Մ Ա Ս Գ .	
ԳԼՈՒԽ Ա .— Հալէպ (Բերիա)	150
ԳԼՈՒԽ Բ .— Օրագրութեանս էջերէն փրցուած արիւնաբարախ քերթիկներ	152
ԳԼՈՒԽ Գ .— Ո՞ւր մնացին իմ սիրելի հայ ծանօթներս	155
ԳԼՈՒԽ Դ .— Մի աննման բարի ու անվեհեր Արաք , Սուպիի պէյ	159
ԳԼՈՒԽ Ե .— Մի ողջունելի հանդիպում եւ կիսադարեան սրտակցութիւն	160
ԳԼՈՒԽ Զ .— Մի քանի խօսք հայ Արմինի մասին	163
ԳԼՈՒԽ Է .— Աշխարհ կը սիրէ իսարուիլ , ուրեմն խարէ'	167
ԳԼՈՒԽ Ը .— Նոր միջավայր , նոր կեանք	168
ԳԼՈՒԽ Թ .— Կրօնք , բարոյականութիւն , բանաստեղծութիւն Հալէպի Փուփի մէջ	170
ԳԼՈՒԽ Ժ .— Պատուելի Խաչատուր Գռուզեան	176
ԳԼՈՒԽ ԺԱ .— Վկայագրութիւններ	177
ԳԼՈՒԽ ԺԲ .— Հրաժեշտ Ֆօն Ռէօլլ հրամանատարէն	184
ԳԼՈՒԽ ԺԳ .— Հրաշալի Յարութիւն Հայ կեանքի	193
ԳԼՈՒԽ ԺԴ .— Փա՛ռք Քեզ Հայաստան , դու վերածնուած Հայրենիք Հայոց	197
 Յաւելուած	198
Հեղինակին Երկասիրութիւնները	228
Շնորհակալիք	229

ՀԱՅՈՑ ՏԱՆԹԷԱԿԱՆ ՔԱՒԱՐԱՆ ԵՒ ՀՐԱՑԱԼԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ

Երկա՞ր խորհրդածութենէ վերջ՝ ներկայ վիպասանութիւնս, բոլորովին իմ իսկ մորթիս վրայ կիզուած ապրումներով գրի կ'առնեմ, երկու նպատակ հետապնդելով։

Նախ՝ արար աշխարհի խղճին առջեւ անլոելի բողոքանալ Առաջին համաշխարհային պատերազմին, դարերու ոնբազործ քուրքերու հայաջինջ գազանային բարբարոսութեան դէմ։ Երկրորդ, ամբողջ աշխարհի չորս ծագին ցրուած ապագայ բոլոր հայ սերունդներուն աւանդել, ուրիշներուն հետ, մի անկորուստ յիշատակարան, զիրենք հրաւիրելու մտածումի, խոկումի, իմացումի եւ արիասիրտ կեանքի։

ՄՈՒՏՔԻ ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Անկոսաքսօն գրականագէտները, վիպասանութիւնը կը բաժնեն երկու որոշ գպրոցի։ Ֆիֆշըն — Ըէալիքի — այսինքն երեւակայութիւն եւ իրականութիւն։ Նոյն բաղդատութիւնը կ'ընէ զերման կիսաստուածեան մեծ գրող փիլիսոփայ, Ֆառութի անմահ հեղինակ Կէօրէ, երբ իր մէկ երկին վերնագիրը կը կոչէ՝ «Բանաստեղծութիւն եւ ճշմարտութիւն»։ Հարկ կա՞յ, միթէ, հոս յիշելու որ, մեր մեծ վարպետ, բազմերախտ հեղինակ, նոյնինքն Արշակ Զօպանեանն ալ իր մէկ հատորը կը տիտղոսէ «Կեանք եւ Երազ» վերնագրով։

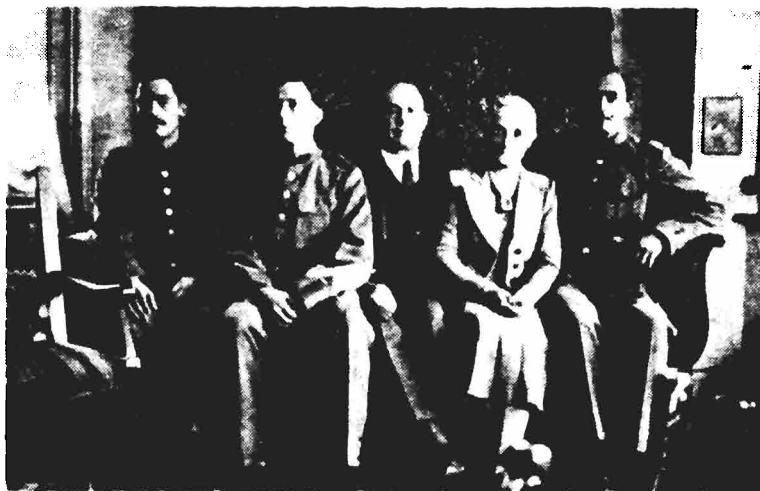
Զանազան ձգտում եւ միտումներ առաջնորդող մեծ վիպասաններէն յիշենք «Մարդկային Կատակերգութիւն» կոչուած Պալզաքի անկրկնելի վէպերէն երկու հատը, մին հօժէնի Կրանդէ, միւսը Հայր Կորիօ։ Ասոնց հետ միասին իր անհամար պատմուածքներուն մէջ, այս անխոնջ, յամառ գրող, սուր թափանցող միտքով հողերանական վերլուծումով կը կերտէ նկարագիրներու կենդանի արձաններ։ Իրեն հայրենակից նոյնպէս մեծ վիպասան Կիւսթաւ Ֆլոպէր որ իր «Մա-

տամ Պովարի», «Սալամպօ» հռչակաւոր զեղամշակուած, նրբազդած վրձինումներով, իր գէմքերուն մինչև խորապոյն ծալքերը անդամահատելու կ'ելլէ :

Իսկ ուրիշ զպրոց մը, որուն պսակաւոր ներկայացուցիչներէն է սկովտացի Վոլթըր Սքօթ : Վոլթըր Սքօթ հռչակաւոր պատմա-աղդպային դարաշընաներու կենդանի վերայարդարումը, ուր համայնական ողին ամբողջ երկրին վրայ կը զբոշմէ իր աղպային կնիքը : Յիշնք միայն իր իվանհօէ, Մաքրակրօնները եւ Լամէրմօրի նշանածը : Մէկդի կը թողում զուտ ժամանցի, արկածախնդրական եւ զաղտնի սստիկանական եւ նոյն իսկ զիտական միտքով զրուած անհամար վիպասանութիւններ :

Արդ, ի՞նչ կրնայ ըլլալ իմ ներկայ վէպիս րուն նպատակակէտը : Հարկաւ, վերի երկու զվասաւոր մատենազրական արեւելումէն եւ ո՛չ մին : Հոս, ո՛չ միջոց կայ հողերանական նրբազդած ուսումնասիրութիւններ ընել եւ ո՛չ ալ հերոսապատում դրուազներով դարշընաններ կերտել : Արդէն նիւթը ինքնին ինձ կը պարտադրէ հետեւիլ երրորդ, իրապաշտութեան դպրոցին : Բայց ո՛չ, իրերայաջորդ պատահմունքներու լոկ չոր արձանազրութիւնը : Այլ՝ առարկայական եւ ենթակայական ազդմունքներու, տպաւորութիւններու փոխազարձ ներդործութիւնները իմ ներքնաշխարհի ապրումներուս : Գերման հանճարեղ զրական զէմք Կէօրկ Պիւխնէր իր «Ճանթօն» թատերախաղին յառաջաբանին մէջ շատ ազդուօրէն կը պաշտպանէ այն վարկած կամ տեսութիւնը թէ՝ թատերագիրը կամ վիպասանը չեն կրնար եւ պէտք ալ չեն որ իրականութիւնը արձանազրէն կէտ առ կէտ, այլ միտքի յղացումի զօրութեամբ մօտենալ այդ իրականութեան : Այս մասին շատ յատկանշական է անզլիացի Աշխատաւորական կուսակցութեան վարիչ-պետ եւ ատեն մըն ալ վարշապետ Քլէմընթ էթլիի ընտրած մակդիրը իր պատմական զրքին, որն է «ինչպէս որ պատահեցաւ» :

Մի երկրորդ բախտորոշ խնդիր զիս երկար ատեն նետեց դրժուարին երկնտրանքի յորձանքին : Ո՞ր կեդրոնական անձր ընտրել, որուն չուրջ բնաբանուին, միազանգուին ու կեդրոնանան նոյնքա՞ն զիպուած ալ փորձանք-պատահարներ, այսո՛, մահասարսուու լկանքներ : Նշանակե՞լ մի յերիւրածոյ տիպ իրբեւ ենթակայ ու դերասան : Ո՛չ : Ամենաազգու նկարագրութիւնը, ամենահաղորդական զեղումը կը ծնի ու կը յորդի անձնապէս ներապրուած դէպքերէն : Ինքնակենսագրական ճիւղն է, որ շատ մը հեղինակներ նախընտրած են որդեգրել եւ յաջող արդիւնքով : Սիրտէ սիրտ կը բացուի մի ուղիղ ճամբայ : Համոզում զոյացուցած եմ, որ ընթերցողն ալ աւելի կ'ազդուի ու օդտաշատ խորհրդածութեան կը մզուի անմիջական հաղորդագրութեամբ : Ուստի հայ պատմութեան այս վէպը կը հրատարակեմ, ուր արձանապրուած են խղճամիտ օրագրութիւններս, սկսեալ Խարբերդ, կ. Պոլսէն, Ատանա, Ամանոս, Հալէպ, Եփրատ եւ Միջադետք :

1918-ին Ամանոսի լեռներուն Քւլէր կոչուած Պատաստի Երկաթուղային շինութեան կայանին մէջ թուրք սստիկան-զինուորներու եւ զաղտնի մատնիչներու ձեռքէն զիս ապատող Զուիցերից աղնիս պետ Երկրաշափ Ֆ. Սիկրեսթի բնասնիքը Մէջտեղը՝ ինչ՝ երկրաշափը, ճախին ազնիւ Ցիկին Գլարա, որդին՝ Ռուտոլֆ (Բուտի), աջին՝ Թրիգ եւ Հանս:

* * *

Վարագոյրը կը բացուի Զուիցերիայէն:

Վէրտէնպէրկ կոչուած մի գեղազուարճ, բարձրագիր հերվեթիական զիւղաւանի սարահարթին թառած զզեակ շէնքին սրահը հաւաքուած են ծերունազարդ պետ-երկրաշափ Սիկրեսթի ամբողջ ընտանիքը, զաւակներով, թոռներով ու ծոռներով։ Եղրեւանիներու, վարդերու, կակաչներու եւ շահոքրամի թաղարներով զարդարուն պատշամէն մարդկային աշքը կը պարփակէ մի հեռատեսիլ բնազաւու լեռնաշխարհի։ Սահմանակից չորս երկիրներ Զուիցերիա, Լիխթէնշթայն, Աւստրիա եւ Գերմանիոյ հետ Հոենոս դետի վերի հոսանքին եւ Գոնսթանց բազմազունեան լճի ափերուն իրարու կ'երկարին խաղաղ կենսակցութեան մտերմական ձեռքեր։ Այլուր ժլատ երկիրը, հաճոյք զգացեր է այս երկրամասին բաշխելու աշք հրապուրող, հողին երանաւէտող եւ մարդոց կարիքներուն զոհացում տուող բոլոր բարիքները։ Երեք հաղարնոց բաղում ձիւնապատ դահոյքներ, ինչպէս Սենթիս լեռնաշղթան, Երեք քոյրերու եւ Եօթնաղբարներու ժեռուտ առապարներ կը շրջբուրեն բերի, կանաչազարդ պարտէդայդիներ։ Պարահանդէսի նման, իրարու բազուկէն բռնած՝ զանազան զիւղերու կարմբտուն տուներ, զզեակներ դէպի մոյդ կանաչ մարդարներ կը վերթեւեն։ Աղբիւրներ, բիւրաւոր, եւ առուակներ կ'երթան համբուրել իրենց մայր զետը՝ Հոենոսը, որ Սուրբ

Կօթհարդի սառնամանիքէն բխած՝ ճերմակ խճաքարերու խժլտուքով կը թաւալի դէպի հիւսիս : Արեւաշող զառիվարներուն նոյ նահապետին առաջին տնկած օրհնեալ խաղողի թուփեր, հոս այդեստաններու կարպետներ կը տարածեն Կրապս, Պուխս և Սուրբ Մարկարէթէ աւանները : Հիւրընկալ տանտիրուհին Քլարա, սրտալի ասպնջականութեամբ ընթրիքի կը հրաւիրէ :

Մասնաւոր խնամքով պատրաստած է նաեւ արեւելեան մածունը, լիցքը և սմբուկէ մսածաղ : Քանզի պետ-երկրաշափ Սիկրեսթ եւ կենակիցը երկար տարիներ ապրած են Ամանոսի շրջակայքը եւ այնտեղին բերած նաեւ զանազան արեւելեան բանջարեղիններու հունտեր, ինչպէս ազատքեղ, սմբուկ, ուահան, սխտոր, սեխ եւ զղումի տեսակներ : Աշխոյժ խօսակցութեան անվերջ նիւթերն եւ 50 տարի առաջ Ամանոսին Հալէպ երկարող Պաղտատի երկաթուղիի գծին կառուցման եւ մանաւանդ իրենց աչքերովն իսկ տեսած հայոց կրած պէսպիսի շարչարանքն ու հալածանքը :

Ինձ համար, իրեւ ննջարան պատրաստած են վերնայարկին դէպի արեւմուտք նայող մի սենեակ, որուն պատուհանէն աչքս կ'ընդգրկէ շատ աւելի տարածուն, երփնազեղ համայնապատկեր մը, հովովմէական հինաւուրց հաստակերտ ամրոց զղեակ մը, որուն ստորոտը մի կապտաւուն լճակը սիւքի հպանքով կը վէտվէտի : Ի՞նչ աղու եւ հանդարտ մթնոլորտ սա իրիկնային ժամերուն, ուր եղնիկներ ու երէներ անվրդով կ'արածին անտառներու բացատները :

Ցանկարծ իմ անկողնիս մօտ կը նշմարեմ մի ուրիշ մահճակալ, որուն վրայ նետուած են արեւելեան ծածկոց եւ կապերտ :

- կը յիշէ՞ք, Պրն . Արամեան, այս որտեղի՞ն եկած է :
- Ամէն պարագայի, զուեցերիկական կամ եւրոպական ապրանք

չէ :

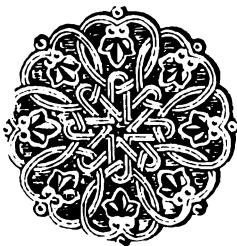
- Լաւ խորհեցէ՞ք, դժուար չէ մտարերել :
- Արդեօք Քէլէրէ՞ն հետերնիդ բերիք :
- Ճիշդ ըսիք, եւ կը յիշէ՞ք, ի՞նչ տրամաթիք վայրկեաններուն սա պարզուկ մահճակալ կազմածը ձեր կեանքը փրկեց :
- Արդեօք ասոր վրա՞յ պառկած էր այդ տապնապալի, սրտաճըմլիկ ժամերու տղացկան ձեր կենակիցը :

Հանս եւ Ռուտի : Տիկինը մի գոհունակ դէմքի արտայայտութեամբ յարեց Ռուտիի . «Ձեզի քանի մը անդամ զրած էինք որ, երկաթուղիի գծին վրայ այս պարզուկ մահճակալը մի անսոզիւտ, փառաւոր կահկարասի էր» :

— Եւ պետ-երկրաշափը շարունակեց, կը յիշէ՞ք, այն վտանգաւոր պահը, երբ իսլահիէի զայմազամին հրամանով ոստիկան-ժանտարմաներ Զեղ պիտի ձերբակալէին, մինչեւ մեր տունը եկան, ամէն անկիւն տակն ու վրայ ըրին, բայց չհամարձակեցան կնոջս խցիկը մտնել, երբ իրենց ըսի, որ կինս ծննդարերութեան ցաւերով կը տուայտի :

— Եւ դուք պահուըտած էիք այս իմ խշտեակ-մահիճիս տակ:
— Եւ երբ դուք այն զիշեր փախեր էիք, հետեւեալ օրը ես
տեսայ աշխարհիս լոյսը, ընդմիջեց 50 տարեկան երկրագործ որդին
բուտին:

— Անանկ որ ես երկու մարդու կեանք չնորհեցի, աւելցուց
քաղցր քմծիծաղով Ծիկին Քլարան, ունեցայ երկու ծնունդ, մին
ովեկան, միւսը մարմնական: Բոլորս համբուրուեցանք, զրկախառ-
նուեցանք սրտաղին աղապատանքով, միշտ մեր աչքերը յառած սա
լոիկ, պարզուկ խշտեակ-մահիճին, որ կարծես կ'ուզէր յիշելու ել-
լել, հպարտանալ եւ պատմել այն սարսափելի ժամերուն եղերական
անցքերը: Երբ «զիշեր բարի» ըսելով հեռացան, երկիւղածութեամբ
զրկեցի, այո՛, խոռված սրտիս պոռթկումներովս համբուրեցի, մէն
մի ճաղի, մէն մի ոտքի, մէն մի պտուտակի տեսքը, հոգ չէ թէ՝ եր-
կար տարիներու ընթացքին զունաթափ ըլլային: Անկէ ի վեր մի ան-
րացատրելի կենդանի մտերմութեան արմատ ձգեց մեր մէջ: Ամէն
երթալուս, առաջին բարեւներս, երախտագիտական զեղումներս նախ
սա հրաշաղործ մահճակալին վերապահած եմ: Որքա՛ն կը փափա-
քէի հետս տանիլ, սրբակրօն հրաշազան նշխարի նման պաշտամուն-
քի ամենօրեայ առարկան լնել: Ո՞ր թանգարանին կարելի է կտակել
այս անդին փրկիչը — իմ հրաշագործ մայրը:

ԴԱՌՆԱԿԱՎԱՐԻԺ ՄԻ ԲԱԺԱՆՈՒՄ

14 ՄԱՐՏ 1914 — ԽԱՐԲԵՐԴ—ՄԵԶԵՐԻ

Մի բախտորոշ օր : Կ'ուզէ՞ք ճակատագրի հաւատալ, կամ ո'չ, նոյն իսկ ամենախստակրօն կալինականութիւնը իր հաւատամքի սիւներէն մին ընդունած է նախասահմանութիւնը: Գարնանային մի մեղմ արեւաշող Զորեքչարթի օր, Մեզերէի ֆապրիքաթորեան հինգ եղբայրներու հինգ տուներէն դէպի Խանքէյ երկարող կառուղիին վրայ հաւաքուած են ինձ ողջերթի եկող մտերիմներ եւ գերմանահայ դըպրոցէն մի քանի սիրասոն աշակերտներ: Մեզերէի համայնքէն սիրուած Տէր Գարեգին Քահանան եկած է ինձ Պահպանիչ կարդալու: Ո՞չ, այդ չոււրումի, շփոթութեան սրտատրոփ պահը: Մեկնի՞մ թէ մնամ: Ամբողջ ամիս մը ներաշխարհս մատնուած էր որոշում մը տալու ահաւոր ճակատագրական հրամանի:

Ամբողջ ութիւ տարի, այն է 1906էն ասդին եւ մանաւանդ 1908ին Օսմանեան Սահմանադրութեան հոչակումէն ի վեր, ինչպէս բոլոր ամենազգի հպատակներ, ես ալ վայելած էի նոր կարգերու, նոր ազատական վարքադիր բազում բարիքներ: Շնորհիւ լեզուագիտութեան յաջողած էի իրարու ետեւ լաւ վճարուած այցելու ուսուցչական պաշտօններու կոչուիլ Գերմանահայ վարժապետանոցէն զատ՝ Խարբերդի Ս. Յակոբ թաղին ծանօթ մեծ հայրենագիր Թլկատինցիի Կարմիր Գոլցճը, յետոյ, իբրև մրցման արդիւնք նշանակուած Պետական Կայսերական Լիսէի, Սուլթանիէ կոչուած միջնակարգ դըպրոցին, Խարբերդ տանող ձորամէջի բերանը եւ Տար իւլ Մուալլիմին կոչուած նորաբաց պետական վարժապետանոցը, հայաբնակ Սուրսուրի գիւղին մօտ:

Օպտուելով սահմանադրութեան բնձեռած լայն ազատական ողիէն, Կեղրոնական Հայ Երկրորդական վարժարանին սրահը ամէն Կիրակի լսարանի յանձնախումբի իբրև ընտրուած անդամ՝ Պրն. Հայկ Պոնափարթեանի եւ կարող բեմբասաց հայկաբան Գէորգ Զողոմեանի հետ ստուար թիւով հաւաքուած, քաղաքական հարցերով շատ հետաքրքրուող ժողովուրդին ճառախօսելով, կամաց կամաց մի կերպ համակրութիւն կը վայելէի: Ինչպէս եւ ինչո՞ւ մէկէն այս ամէն օգտաշատ դասաւորութիւններէն հրաժարիլ եւ հեռանալ: Մանաւանդ որ զեղանի եկ ունեւոր Մի: Վերոն Գաղանճեանի ընտանի-

քը, որուն ծանօթացած էի Ս. Ներսէս Շնորհալիի աւանդութեամբ եւ Խրիմեան Հայրիկի սան եւ ձեռնասուն Գարեգին Եպիսկ. Սրուանձտեանցի ծանօթ, «Թորոս Աղբար» հատորին հաւատքով կաթողիկոսանիստ Ծովք զղեակը, իմ մասին լաւ կարծիք ունէին:

Միջնորդ ազգական կիներ նոյն իսկ կը փսփսային որ սիրունիկ եւ աղնուափայլ մանկամարդուհին ծնողքը մօտ 800 դեղին օսմ. ոսկի դրամաօժիտի խօսք ըրած էին, նիւթական ուրիշ բախտաւորութիւններէն բացի՝ կային գեռ ուրիշ ոչնուազ առաւելութիւններ: Թուրքերու և Հայերու միջեւ զարերու թշնամանքներէն վերջ՝ սկսած էր «Վաթանտաշի» «Հայրենակցի» որոշ անուրանալի հասկացողութիւններ և միասնաբար սարգուած հանդէսներու իրրեւ դաշնակահար եւ նուազախումրի վարիչ՝ աշքի զարնուած մի դէմք դարձած էր: Անանկ որ կուսակալ Մէհմմէտ Ալի Ծովք կատարած շրջապառոյտին զիս կանչեց իրրեւ հայ հետեւորդ:

Որոշ համակրանքի նշաններ տեսայ կրթական տեսուչ ալպանացի Սապրի Պէյի եւ Սուլթանիէի Լիսէին տնօրին Ֆերիտ Պէյի կողմէ: Այս ամէն առաւելութիւնը ոտքի տակ առնել եւ ճամբայ ելեւ դէպի Կիլիկիոյ մայրաքաղաք Աստանա, ուր զեռ քանի մը տարի առաջ 30.000 հայ զոհ զացին թրքական բարբարոսութեան: Երթա՞մ, չերթա՞մ, ներսիդիս կը բոցավառի: Քանզի կ. Պոլսոյ կրթական նախարարութենէն հեռագիր ստացուած է, զիս պաշտօնի բարձրացումով, ամսական 1000 դահեկան թոշակով Աստանայի լիսէն փոխադրելու: Քանզի երթալով աւելի կշիռ եւ հմայք ու օգտակարութիւն կը ստանայ գերմաններէն լեզուն, մանաւանդ չոգեպինդ աշխատանքով ձեռք զարնուած Պաղտատի երկաթուղիի կառուցումով:

Ուստի, երկար տատանումէ վերջ՝ անսալով մտերիմներու խրատներուն, կոտրուած սրտով ընդունեցի կառավարութեան որոշումը: Մանաւանդ որ, կրնայի ամառը օղափոխութեան զալ եւ սպասել դալիք հաւանականութեանց: Վրաս շատ աղղեց եւ մանաւանդ հոգեկից Տէր Գարեգին քահանային խօսքը՝ «Քեզի դժուար եկող այս բաժանումը ո՞վ զիտէ, ամբողջ կեանքիդ համար մեծագոյն բարիքի աղրիւր կրնայ դառնալ»: Մեծ է Աստուած: Անոր վստահիմ: Դեռ մինչեւ այսօր կը զզամ իր օրհնող երկու ձեռքերուն ջերմ հոսանուուր զլիսուս վերեւ: Իր օրհնութեան մէն մի բառ, մէն մի վանկ, իմա, ամբողջ Խարբերդի չքնաղ դաշտօրայքին սփոեցին, չեմ դիտեր երանութեան, ի՞նչ օծուն մտերմական խորհուրդներ: Զորեպանը կը պնդէ, ճամբայ ելելու, քանզի օրի կը տարաժամի եւ պէտք է արեւամուտին Եփրատի զետափր իզօլու հասնինք:

Կէս ուրախ, կէս տիբաթաթաւ, կը համբուրուինք բոլորին հետ, Տէր Տիրոջ ափին կը զրոշմեմ ամենաջերմ համբոյրներս: Գերման վարժարանին սիրասուն աշակերտներ, որոնցմէ ոմանք խաղարանի փակին մէջ մինչեւ կոնակս ցատկելու համարձակութիւն վայելած էին, բոլորին աշքէն արցունքի չիթեր կը կաթկթին, զիս կ'եր-